

Varga Zsuzsanna

Mit ér a munkás, ha paraszt (is)?

A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban

Amikor az 1990-es évek második felében Nógrád és Pest megyében interjúzva arról kérdeztem az egykori egyéni gazdálkodókat, hogyan alakult az életük a kollektivizálás után, sokszor hallottam az alábbi mondatot: „Parasztok voltunk, de gyárba jártunk.” E tömör mondat mögött tömeges paraszti alkalmazkodási stratégia húzódott meg, ami jelentős mértékben átalakította a magyarországi munkásság összetételét.¹ A kollektivizálás ismétlődő hullámaival összefüggésben, 1949 és 1961 között megközelítőleg 600 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot, s helyezkedett el az ipar, építőipar, a közlekedés és a szolgáltató szektor területén.² Ez a váltás az esetek többségében nem járt együtt az addigi, falusi lakóhely végleges elhagyásával, tehát a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az ingázó életformával kapcsolódott össze.

E jelenséget kezdetben *kétlakiságnak* nevezték, ami szó szerint a kettős lakást, valójában a lakóhely és a munkahely kettősségét, egymástól való elkülönülését jelentette. A Rákosi-korszakban ez a kifejezés erős negatív jelentéstartalmat kapott. A hivatalos ideológia szerint ugyanis a kétlaki munkások nem számítottak a szocialista munkásosztály teljes értékű tagjainak, hiszen ragaszkodtak a földmagántulajdonhoz és családjuk révén egyéni gazdálkodást folytattak. Rákosi Mátyás szerint az volt a legfőbb probléma:

„[Hogy] az ilyen munkás elmarad a proletariátus általános fejlődésétől. Nem jár iskolába, nem hallgatja meg a gyűléseket, nem megy a szemináriumra. Csak arra gondol, hogy minél hamarabb hazamenjen és túrhassa a földjét. Természetesen így maga sem fejlődik és visszahúzza az egész munkásosztály fejlődését.”³

A kétlakiság a későbbiekben is folyamatos problémák forrása maradt a hatalmat gyakorló állampárt számára. Elsősorban nem azokra a devianciákra

¹ Tekintettel arra, hogy a munkásság 1945 utáni története nem tartozik a kiemelt kutatási témák közé, nem meglepő, hogy a falusi munkásság helyzetében bekövetkező változásokról sem készült még összefoglaló munka. Az alábbi – nem teljes – felsorolás áttekinti azokat a szerzőket, akik kutatásaik során érintették e réteg munka- és életkörülményeinek valamely vonatkozását: Bartha Eszter, Belényi Gyula, Bóhm Antal, Galasi Péter, Hanák Katalin, Héthy Lajos, Horváth Réka, Horváth Sándor, Ispán Ágota, Kemény István, Lackó Miklós, Ladányi János, Makó Csaba, Paládi-Kovács Attila, Pál László, Mark Pittaway, R. Nagy József, Tóth Eszter Zsófia, Varga László.

² Oros (szerk.) 1994: 244.

³ Rákosi 1951: 169.

gondolok, amelyeket szokás volt az ingázó munkásokkal összekapcsolni (alkoholizmus, családi problémák, prostitúció stb.), hanem arra, hogy a falusi munkásoknak lakóhelyükön – a családtagjaikat megillető háztáji vagy kiegészítő gazdaság révén – lehetőségük volt bekapcsolódni a második gazdaságba, ami jelentős kiegészítő jövedelemhez juttatta őket. Éppen ez a tényező játszott döntő szerepet abban, hogy a kétlakiság nem tűnt el, hanem olyan tartós életformává vált, amely az 1970-es évek elején már a magyar munkásság felét jellemezte.⁴

A munkásosztállyal kapcsolatos ideológiai-hatalmi elvárások és a társadalmi valóság között feszülő ellentmondás változó intenzitással, de végig jelen volt a szocialista időszakban. Jelen tanulmány két olyan Kádár-korszakbeli konfliktusos szituációt tesz vizsgálat tárgyává, amelyekben jól megragadható a kommunista párt falusi munkássággal kapcsolatos politikájának változása. Az első a kollektivizálás befejezésével függ össze, a második pedig az új gazdasági mechanizmussal.

„IPAR VAGY MEZŐGAZDASÁG? VÁLASSZON A KÉTLAKI!”

A kétlakiság – abban az értelemben, hogy a városi munkás nem válik állandó jellegű városlakóvá – nem 1945 utáni jelenség, s nem is a nagy szocialista társadalom-átalakító programok következményeként alakult ki – világszerte megfigyelhető volt az iparosodással összefüggésben. Magyarországon a 19. század végétől kezdve kirajzolódtak azok a gazdasági ágak, szakmák, ahová a törpe- és kisbirtokos rétegek bejuthattak.⁵ Az ipar bizonyos ágazataiban, a bányászat és a vasút területén a két világháború közötti időszakban tartósan fennmaradt a kétlakiak magas aránya. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy az örökösödési rendszer miatt bekövetkező birtokaprózódás generációról generációra növelte azon kis- és törpebirtokosok számát, akik erre a kétlaki életformára kényszerültek. Másrészt pedig az iparosítás két világháború közötti üteme nem tudott lépést tartani a falusi munkaerő-kínálattal, ami ugyancsak e kétlaki életforma fennmaradása irányába hatott.⁶

A két világháború közötti tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1945-ös földreform során a kétlakiakat is megtaláljuk a földigénylők között.⁷ Ez jelzi, hogy a mezőgazdaságon kívüli munkavállalással még nem szakadtak el teljesen a földműveléstől, sőt, perspektivikusan is számoltak azzal. Ez a törekvésük az 1940-es évek végétől sok konfliktust okozott, hiszen a kommunista párt a szovjet példát követve vett irányt az egyéni gazdaságok felszámolására, hogy a helyükön kollektívan termelő gazdaságokat hozzon létre.⁸

⁴ Andorka 1979: 83.

⁵ Gyáni – Kövér 1998: 73–79.

⁶ Gyáni – Kövér 1998: 294–306.

⁷ Donáth 1977: 67–79; Orbán 1972: 40–45.

⁸ A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról lásd Farkas 2010; Magyar 1988; Nagy 2009; Ö. Kovács 2011; Szakács 1998: 330–343; Valuch 1988; Varga 2006: 223–239; Závada 1991.

Falun az első számú osztályellenségnek a kuláknak bélyegzett módos parasztság számított, hamar kiderült azonban, hogy a kétlakiak is makacsul ellenálltak a belépési nyilatkozat aláírásának. Emiatt nagy nyomás nehezedett rájuk. Nemcsak politikai agitációra kell itt gondolnunk, hanem adminisztratív kényszerre is, amellyel az agitátorok azt akarták elérni, hogy a kétlakiak ajánlják fel földjüket. Emellett 1949-től hatott rájuk a gazdasági kényszer is, amely a kétlakiakat kettős adóteherrel sújtotta.⁹

A probléma tömegességét mutatja, hogy az 1949-es népszámlálás szerint a 2 213 000 nem mezőgazdasági keresőből 270 000-nek volt földtulajdona vagy földbérlete.¹⁰ Ez a szám többszöröse volt a kulákként nyilvántartott gazdaságokénak. A kétlakiak aránya az 1950-es évek első felében Pest, Komárom, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben volt a legmagasabb. A sorrend a későbbiekben módosult.¹¹

A Rákosi-korszak sajátossága, hogy ekkor már nemcsak a szegényparaszti rétegekből bővült a kétlakiak köre, hanem azon birtokos paraszti rétegekből is, amelyek a Magyar Dolgozók Pártja agresszív, a kolhozrendszer kiépítését szolgáló agrárpolitikája miatt menekültek az ipar különböző területeire. Így fordulhatott elő például, hogy a falujában kulákként szereplő gazdából bányász lett, vagy éppen az építőiparban helyezkedett el. Ennél jóval gyakoribb volt az, hogy nem maga a családfő hagyta el a mezőgazdaságot, hanem a gyermekeit (elsősorban a fiát/fiait) küldte az iparba azért, hogy rendszeres havi keresményükkel segítsék családjukat az egyre súlyosabb adó- és begyűjtési terhek fizetésében. Egy interjúalanyom így emlékezett erre:

„Amikor 51-ben behajtották apámékat a téeszbe, én felmentem Pestre, és az egyik falubeli rokonunk segítségével a mélyépítő vállalatnál helyezkedtem el. Én havonta egyszer jártam haza, s amikor hazaértem mindig az volt az első kérdés: »Hoztál pénzt Lacikám? Mert a végrehajtó már megint elvitte.«¹²

A kétlakiak földhöz való erős ragaszkodását mutatja, hogy amikor 1953-ban a Nagy Imre-kormány intézkedései révén enyhült a kommunista párt politikája az egyéni gazdálkodás irányában, azonnal keresték a lehetőséget arra, hogy kishaszonbérlethez jussanak, vagy földet vásároljanak.¹³ Még inkább így volt ez 1956 után, amikor a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlésével nagymértékben javultak az egyéni gazdálkodók működési feltételei. Az 1957-ben lebonyolított földvásárlási ügyletekből a nem mezőgazdasági lakosság részesedése országos

⁹ Az 1949. évi 60 000. PM sz. rendelet értelmében a kettős foglalkozású rétegeket 1954. január 1-jéig kettős adóztatással terheltek. TRHGy II/1: 677–707.

¹⁰ Népszámlálás 1949: 37.

¹¹ Böhm – Pál 1985: 64–65.

¹² A szerző interjúja Sz. L.-lel, 2004. július 25-én.

¹³ MOL M-KS-276. f. 93. cs. 508. ő. e. A termelőszövetkezetek helyzetének értékelése. (1954. július 14.)

átlagban 16-18% volt. Ennél jóval magasabb volt az arány a tipikusan kétlaki megyékben. A vásárolt területek átlaga 1–1,4 katasztrális hold (kat. h.) volt.¹⁴

A felélénkült földvásárlási kedv 1958 második felében kezdett csitulni azzal párhuzamosan, hogy az írott sajtó és a rádió híradásaiban egyre több szó esett a nagyüzemi mezőgazdaság előnyeiről és fölényéről a kisüzemi gazdálkodással szemben.¹⁵ A propagandakampányban az is nagy hangsúlyt kapott, hogy a többi szocialista ország már jóval megelőzte Magyarországot ezen az úton.

1958 folyamán a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) a színtalpak mögött megkezdte a készülődést az újabb, immár harmadik kollektivizálási kampányra. A két korábbi kudarc nagyfokú óvatosságra készítette a pártvezetést, ugyanakkor világos volt, hogy Moszkva felé bizonyítani kell. Ebben a kényes helyzetben Kádárék majd egy évet töltöttek azzal, hogy alaposan felkészüljenek erre a sok kockázatot rejtő akcióra.¹⁶

Igyekeztek sorra venni minden olyan tényezőt, amely a korábbi átszervezéseknél problémaként jelentkezett. Ezek között szerepelt a kétlakiság is, nevezetesen az, hogy a megyei, járási szervek tapasztalatai azt mutatták, hogy a kétlakiak – különösen, ha kisebb földterülettel rendelkezőkről volt szó – igen erősen ellenálltak a belépésnek. A magyar eset megcáfolni látszott tehát azt a lenini tételt, miszerint a parasztságon belül a kétlakiakat a legkönnyebb a munkásosztály mellé felsorakoztatni.

Az igazi gondot a kétlakiság tömegessé válása jelentette: az erőltetett ütemű iparfejlesztés nagy munkaerő-szükséglete révén a mezőgazdaságból nagy számban áramlottak be az iparba olyanok, akik a családjuk révén fenntartották a mezőgazdasági kistermelést is. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1957-es reprezentatív felvétele alapján 650 000-re becsülték azon egyéni gazdálkodó családok számát, ahol egy vagy több családtag a mezőgazdaságon kívül rendszeresen bér munkát vállalt.¹⁷ Ez az összes egyéni gazdálkodó család 35%-át jelentette. Fontos utalni arra is, hogy ez az arány a különböző birtokkategóriákban a következőképpen alakult: az 1 kat. h.-on aluli gazdaságok között 64%, az 1–3 kat. h. közti gazdaságoknál 34%, míg a 3–5 kat. h. közti gazdaságoknál 17%.¹⁸

A kétlakiság elemzésénél az MSZMP vezető szervei nagymértékben támaszkodtak az 1958-as úgynevezett munkásosztály-vizsgálat friss megállapításaira. Érdeemes felidézni milyen hivatalos kép alakult ki ekkor a kétlakiakról. A korábbiakban említett negatív megítélés itt is erőteljesen érvényesült: a magyar munkásosztály 1945 után bekövetkező „jelentős felhígulását” egyértelműen összefüggésbe hozták a paraszti származásúak tömeges beáramlásával.

¹⁴ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1957. 8. ő. e. Feljegyzés az állami tartalékföldek hasznosításáról. (1957. szeptember 30.)

¹⁵ Varga 2001: 58–59.

¹⁶ Varga 2009a.

¹⁷ A különböző párt- és állami szerveknél egyidejűleg többféle definíció, s ennek megfelelően többféle számadat volt használatban a kétlakiakra vonatkozóan. Az 1958–1959-es dokumentumok alapján létszámuk 600 000 és 665 000 között valószínűsíthető.

¹⁸ A parasztság jövedelme és fogyasztása 1959: 7, 23–24, 39.

„A felszabadulást követő években lényegében új összetételű, zömében régebbi osztálytradícióval, munkatapasztalatokkal nem rendelkező munkásosztály alakult ki. Becslések szerint a mostani munkásoknak mintegy 40%-a származik munkáscsaládból, de ennél kisebb része dolgozott a felszabadulás előtt is munkásként. Kb. egyharmada csak néhány éve dolgozik az iparban. Mindez kihatott a munkásosztály öntudatára, szakmai képzettségére, a munkához és a szocialista tulajdonhoz való viszonyára. Megnőtt soraiban az átmeneti elemek száma, a segédmunkások, nők, átképzősök aránya. A legtöbb újmunkás a nehézipar különböző ágazataiba került.”¹⁹

Az üzemek legelmaradottabb rétegének – politikai és kulturális téren egyaránt – a kétlakiakat tartották.

„[...] sajátos helyzetüknél fogva a kistulajdonosi mentalitást képviselik az üzemben, gondolkodásuk, életmódjuk sokban elüt a városi és a telepeken élő munkásokétól. Többségük sem az üzem, sem a falu politikai és társadalmi életében nem vesz részt, részben mert sokat utazik, és mert földje is leköti. Politikai kérdésekben tájékozatlanok, az ellenséges propaganda könnyen hat rájuk.”²⁰

Az utóbbi mondatok egyértelműen jelezték mi is volt a baj velük: földtulajdonnal rendelkeztek, ebből adódó kistulajdonos mentalitásuk volt, s emiatt a hivatalos ideológia szerint politikailag megbízhatatlannak számítottak. Ha felidézzük, hogy az összes egyéni gazdaság akkori területének 1/10-ed része, körülbelül 1 millió kat. h. tartozott hozzájuk, akkor egyértelműen kiderül, hogy nem annyira a birtokolt földterület nagysága jelentette a gondot, hanem e réteg létszáma.

A kollektivizálás előestéjén a jelentés így összegezte a kétlakiakkal kapcsolatos probléma lényegét: „[...] azok a munkások és törpeparasztok, akik egyébként osztályhelyzetüknél fogva, a népi demokráciának, a szocialista építésnek a legszilárdabb bázisát kellene, hogy képezzék, a valóságban sok esetben nem támogatói, hanem ellenzői a falu szocialista építésének.”²¹

Az 1958–1959 telén indított kampány megerősítette az előzetes tapasztalatokat, azaz újra kiderült, hogy a válaszut elé állított „kétlaki” csak ritkán vált meg a földjétől, tehát sem ingyen, sem térítés ellenében nem adta

¹⁹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

²⁰ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

²¹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 95–96. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. szeptember 23-án tartott üléséről. 1. napirend: Jelentés a munkásosztály politikai, gazdasági, kulturális helyzetéről és vezető szerepének érvényesüléséről.

át az államnak a földjét.²² A pártvezetés interpretációja szerint a kétlakiak hiába töltötték el éveket a munkásosztály körében, ez a közeg nem sokat hatott rájuk, továbbra is kitarítottak földmagántulajdonuk mellett, oly módon, hogy a munkásként dolgozó családfő megtartotta munkahelyét, s valamelyik családtag, például a feleség lépett be a földdel a termelőszövetkezetbe.

Ráadásul az újabb átszervezés során a hatalomnak azzal is szembesülnie kellett, hogy a nagyobb birtokú paraszti családok sok helyütt követni kezdték a kétlakiak példáját, azaz a család legértékesebb munkaereje nem a tsz-be lépett be, hanem olyan termelési ágban helyezkedett el, ahol biztos havi bérré számíthatott, s emellett megillették az egyéb (például társadalombiztosítási) juttatások is.

Ez az egyre inkább terjedő alkalmazkodási stratégia arra készítette az MSZMP vezetőit, hogy válaszlépéseket dolgozzanak ki. Ehhez legelőször is az adott helyzet ismeretére volt szükségük, ezért országos hatáskörű vizsgálatot rendeltek el a kétlakiság témakörében.²³ Ez már önmagában is fontos lépés volt, hiszen jelezte, hogy a pártvezetés nem elégedett meg a hivatalos ideológia által nyújtott útmutatással. Nagy jelentősége lett annak is, hogy a koordinálást a Központi Bizottság (KB) mellett működő osztályok közül a Fehér Lajos irányítása alatt álló Mezőgazdasági Osztályra bízta, s a nagy befolyással bíró Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) csak besegített a vizsgálat lebonyolításába. Ebből következően az előzetes vizsgálati koncepciót is a Mezőgazdasági Osztály készítette el, s neki volt döntő szerepe abban, hogy a munkába tudományos kutatóműhelyeket (MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, MTA Közgazdaságtudományi Intézet) is bevontak. Az osztály segítséget kért még a KSH Közgazdasági Főosztályától, valamint a Pénzügyminisztériumtól is. A PTO feladata volt, hogy úgynevezett ipari (Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Komárom, Veszprém) és mezőgazdasági megyékben (Szabolcs-Szatmár, Csongrád) is készüljenek összefoglalók a kétlakiság témakörében, s ezen osztály reszortja volt, hogy a szakszervezeteket is bevonja a vizsgálatba.²⁴

A KB Mezőgazdasági Osztálya által koordinált vizsgálat megállapításai nem az ideálisnak tekintett munkásosztályképből indultak ki, hanem a valós szociális viszonyok, életkörülmények és társadalmi tagolódás bemutatására irányultak. Ezzel összefüggésben a kétlakiakkal szemben korábban folytatott politikát is kritikával kezelték. E téren legbátrabbnak a Pénzügyminisztérium által készített

²² MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 3. ő. e. A Központi Bizottság 1958. decemberi határozatának végrehajtása a megyékben. (1959. március.)

²³ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁴ Építő-, Fa- és Építőanyag-ipari Dolgozók Szakszervezete, Bányász Szakszervezeti Központ, Mező- és Erdőgazdasági Dolgozók Szakszervezete, Közlekedés- és Szállítási Dolgozók Szakszervezete, Vasutas Szakszervezet.

anyag bizonyult. „A múlt tapasztalatai alapján a kettősfoglalkoztatásúak megkülönböztetett adóztatásának bevezetése nem hozná meg a megoldást.”²⁵

Az Erdei Ferenc vezette munkacsoport a kétlakiságot nem politikai, hanem gazdasági szempontból közelítette meg. Ezt lehetővé tette, hogy a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet 200 parasztgazdaságra kiterjedő vizsgálatot folytatott. A kétlaki gazdaságok üzemi viszonyai alapján azzal magyarázták a szövetkezettel szembeni ellenállásukat, hogy „a kettős jövedelem a legtöbb esetben olyan életszínvonalat biztosít, ami falusi és városi viszonylatban is az átlagosnál magasabb, lényegében tehát a jobban élőkhöz csoportjába emeli a kétlakiakat”.²⁶

Azzal, hogy Erdeiek kimondták, miszerint a kétlakiság nem politikai, hanem jövedelmi kérdés, nagy támogatást adtak a realpolitikát képviselő Fehér Lajos-féle csoportnak. A vizsgálati anyagok alapján a Mezőgazdasági Osztály két irányban tett javaslatokat. Úgy vélték, hogy földfelajánlást az élethivatásszerűen nem földműveléssel foglalkozó személytől az év bármely időszakában el lehet fogadni, sőt, ezt azzal is lehet ösztönözni, hogy elengedik annak felgyülemlett adótartozását.²⁷ Erőteljesen támogatták az ügynevezett pártoló tagság bevezetését, amely lehetővé tette, hogy állami, szövetkezeti vagy társadalmi szervnél munkaviszonyban álló személyt is fel lehessen venni tsz-tagnak, úgy, hogy neki közös munkát nem kell végeznie. Ugyanakkor a föld, az állatállomány és a gazdasági felszerelés bevitelére vonatkozó kötelezettség ugyanúgy vonatkozna rá is, mint a többi belépőre.²⁸

Az osztály javaslatainak másik vonulata már egy hosszabb távú problémakezelés részét képezte. A kétlakiakat csak úgy lehet megnyerni, hogy a tsz-ből származó jövedelem eléri azt a szintet, amit addig a kis gazdaságukból nyertek. Ennek érdekében biztosítani kell a számukra a korábbinál nagyobb, maximum 1 kat. h. területű háztáji gazdaságot, továbbá a munkaegységrendszer kiegészítő természetbeni díjazás bevezetésével azt a lehetőséget, hogy év közben kapja meg azt a takarmánymennyiséget, ami az állattartáshoz szükséges.²⁹

Az utóbb említett javaslatok több ponton is eltértek a szovjet kolhozformától, ami rögtön csatasorba állította a keményvonalas minisztériumi vezetőket, élükön

²⁵ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁶ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 1. ő. e. Jelentés „a kétlakiság politikai, gazdasági problémái, különös tekintettel a mezőgazdaság szocialista átszervezésére” tárgyú vizsgálat eredményeiről. (1959. június 19.)

²⁷ Lásd a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. sz. törvényerejű rendeletet és a végrehajtásáról rendelkező 16/1959. FM sz. rendeletet. TRHGy 1959: 145–148, 425–430.

²⁸ Lásd a termelőszövetkezeti pártoló tagságról szóló 1959. évi 22. sz. törvényerejű rendeletet. TRHGy 1959: 141.

²⁹ A háztáji gazdaság megengedett földterülete nem volt arányban a háztájiban tartható állatállomány nagyságával. Emiatt a tagság egy része arra törekedett, hogy a takarmányt a közös gazdaság terméséből szerezzék meg. Éppen ezért terjedt el a terményrészesedés főképp a takarmánynövények (kukorica, szalastakarmány) termelésében.

Dögei Imrével.³⁰ Nekik azonban 1959 őszére kevés adu maradt a kezükben, ugyanis az a politika, amit a kollektivizálás befejezésre javasoltak, formai sikert hozott ugyan, de közben rendkívül súlyos munkaerő és termelési problémákat okozott.

Fehér Lajos és csapata végül meg tudta győzni a legfelső politikai vezetést, hogy átmeneti engedményként engedélyezze a tsz-ekben a szovjet kolhozformától eltérő megoldásokat.³¹ Így sikerült bővíteni a háztáji gazdálkodás körét, s bevezetni olyan munkadíjazási formákat, amelyekkel a munkaegységrendszerrel sokkal jobban tudták motiválni a tsz-ekbe kényszerülő új tagságot. (Például: családi művelés, természetbeni premizálás stb.)³² A magyar kollektivizálás fontos sajátosságaként szokták kiemelni, hogy az a mezőgazdasági kistermelés integrálásával valósult meg.³³

KETTŐS FOGLALKOZÁS – HÁRMAS JÖVEDELEM

A kollektivizálás 1961-es befejezésével az addigi 1 600 000 egyéni gazdaság helyén 4200 termelőszövetkezet jött létre, s mindössze 160 000 egyéni gazdaság működött tovább.³⁴ Ez a nagy átrendeződés azt is jelentette, hogy nagyrészt megszűnt az a sokat bírált kétlakóság, amelynek keretében az iparban, építőiparban, közlekedésben stb. dolgozó falusiak egyéni gazdálkodást is folytattak. Ugyanakkor az ipari és mezőgazdasági kettős foglalkozás a család szintjén fennmaradt, sőt, széles körben tovább terjedt. A hatalom várakozásaitól eltérően az vált jellemzővé, hogy egy családból csak egy tag lépett be a tsz-be,³⁵ egy másik családtag pedig kilépett a mezőgazdaságból. Jól mutatja ezt, hogy az 1959–1961 közötti időszakban a mezőgazdasági keresők száma 350 000 fővel csökkent.³⁶

Milyen tényezőkkel magyarázható a falusi családok tömeges több lábra állása? Legelőször is azzal, hogy a tsz-ekből származó jövedelem olyan kevés

³⁰ Ez a vita 1957–1958 folyamán több felvonásban zajlott. Erről bővebben lásd Sipos 2006: 443–458.

³¹ Fehér Lajos korabeli tevékenységéről bővebben lásd Papp 2010: 273–279.

³² A sztálini kolhozalapszabály szerint a közös gazdaságban végzett munka mérésének és értékelésének egysége az úgynevezett munkaegység volt. Ez azonban csak az elvégzett munka mennyiségét fejezte ki, a minőségét nem. További problémát jelentett, hogy év közben a brigádvezető jóváírta a teljesített munkaegységek számát, de tényleges kifizetésre – némi előlegről eltekintve – csak a gazdasági év végén került sor. Az erőteljes állami jövedelemelvonás miatt gyakori volt, hogy a betervezett értéknél jóval kevesebbet ért egy munkaegység. Ez a munkadíjazási forma tehát kevésbé volt alkalmas a tagság érdekeltségének biztosítására. E probléma orvoslására a Mezőgazdasági Osztály olyan munkadíjazási megoldásokat javasolt, amelyek világos érdekeltséget teremtettek a több és jobb minőségű termelésben. Bővebben lásd Varga 2001: 35–38.

³³ Lampland 1995: 335–357; Swain 1985: 25–50.

³⁴ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 147.

³⁵ Egy tsz-családra országos átlagban 1,2 tsz-tag jutott, holott korábban ez az arány jóval nagyobb volt. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1964: 270.

³⁶ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 147.

és rendszertelen volt, hogy arra nem lehetett alapozni a család megélhetését. A tsz-ek jövedelemelosztásának maradék elvű rendszere hatékonyan biztosította az állami jövedelemelvonást, de teljesen bizonytalanra tette, hogy a tagok között év végén mennyit lehetett kiosztani. Tehát a tsz-tag nem tudta megtervezni, hogy éves munkája után mekkora jövedelemre számíthat, ráadásul év közben csak időnként számíthatott csekély előlegre. A tsz-jövedelmek 1960–1961-ben jelentős mértékben visszaestek 1959-hez képest is, ráadásul a csökkenés nagyrészt a közös gazdaságból származó jövedelmekben mutatkozott meg.³⁷ Ilyen jövedelmi kilátások mellett a családi munkaerőből nem volt értelme egyénél többet a tsz-be engedni.

Ezzel szemben az ipar, közlekedés, szolgáltató szektor bármely ágazatában való munkavállalás nemcsak rendszeres havi jövedelmet, hanem az egész családra kiterjedő kedvezményeket (SZTK, utazási kedvezmény stb.) biztosított.³⁸ Itt érdemes röviden utalni arra a különbségre, ami a munkavállalók különböző csoportjai között ebben az időszakban fennállt. 1949-től kezdve – a téeszek vonzerejét növelendő – több lépésben a tsz-tagságra is kiterjesztették a társadalombiztosítási rendszert, azonban az ellátottságuk szintje jelentősen elmaradt a munkás- és alkalmazotti rétegektől.³⁹ Így nézett ki ez a különbség: a társadalmi alapokból származó juttatás (táppénz, segélyek, családi pótlék, nyugdíj) 1964-ben egy munkásra 649 forint, egy alkalmazottra 844 forint, egy termelőszövetkezeti tagra pedig 331 forint volt. Ráadásul a társadalombiztosítási szolgáltatások többségének a feltételei is hátrányosabban alakultak a tsz-tagok esetében.⁴⁰

Adottak voltak tehát az előnyök és a hátrányok, ezeket mérlegelve alakították ki a családok az alkalmazkodási stratégiájukat.⁴¹ Az eddigi kutatási eredmények alapján a főbb típusok már felvázolhatók, annak megállapítása viszont, hogy az egyes alkalmazkodási, túlélési stratégiák milyen arányban jellemezték a falusi társadalom különböző csoportjait, még további munkát igényel.

Ahogy már említettem, a több lábra állás tömeges reakció és racionális lépés volt, azt azonban, hogy egy-egy családból ki lett tsz-tag, s ki vállalt mezőgazdaságon kívül munkát, sokféle tényező befolyásolta. Elsősorban a korábbi gazdálkodás típusa, s ezzel összefüggésben a családi vagyon nagysága. Ezen kívül a család kor és nem szerinti összetétele, továbbá az is, hogy a környéken milyen munkavállalási lehetőségek adódtak. Ugyancsak szerepet játszott, hogy rokonai, ismerősi körben voltak-e már városi munkavállalók.

³⁷ Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962: 202.

³⁸ Belényi 2009: 255–266.

³⁹ A betegellátás 1949 áprilisától, a családi pótlék 1953 márciusától, az anyasági segélyezés 1953. októbertől, a baleseti kártalanítás 1957. júniustól, a kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosítás 1958. január 1-jétől, az öregségi-munkaképtelenségi járadék intézménye pedig 1960 februárjától állt a tagság rendelkezésére.

⁴⁰ MÖL M-KS-288. f. 28. cs. 1964. 2. ő. e. Előterjesztés a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosításának rendezésére. (1964. november 18.)

⁴¹ Varga 2009b.

Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy ha idősebb volt a családfő, akkor ő lépett be a tsz-be, s a keresőképes fia(i) vállalt(ak) mezőgazdaságon kívüli munkát, ha viszont a gyermekek még kicsik voltak, akkor többnyire a családfő vált munkássá vagy alkalmazottá, s ilyenkor általában a feleség vagy egy idősebb családtag lépett be a tsz-be.

Az új munkahely gyakran állami gazdaság vagy erdőgazdaság volt, hiszen ez a fajta munka nem állt túlságosan távol az addigi életformájuktól. Mind a két említett gazdasági terület dolgozói munkásnak számítottak, ezért megillette őket a mezőgazdaságinál jóval kedvezőbb nyugdíj- és társadalombiztosítási ellátás. De lehetett az új munkahely ipari üzem vagy építkezés is, amely egyúttal a napi vagy heti ingázás terheinek vállalását is maga után vonta.⁴² Ha a korábbi birtoknagyságot vesszük figyelembe, akkor azt mondhatjuk, hogy a kisebb földterülettel rendelkező családokban hamarabb megindult a mezőgazdaságból való kilépés, mint a módosabb gazdák esetén. Ebben az is szerepet játszott, hogy az ő családjaikban már adottak voltak a minták és a tapasztalatok. A több földdel rendelkezők döntését nagymértékben befolyásolta, hogy ők vitték be a legnagyobb értékű állatállományt, felszerelést és a legtöbb földet a tsz-be, így érthető módon a korábbi vagyonuk sorsának alakulását a tsz-ben is figyelemmel akarták kísérni. Annál is inkább, mert a megelőző évek tapasztalatai alapján erősen bíztak abban, hogy előbb-utóbb ezt a kollektivizálást is követi egy felozlási hullám. Legroszszabb esetben pedig úgy kalkuláltak, hogy kivárják a hároméves kilépési tilalom végét, s majd akkor lépnek ki. 1962–1963-ra azonban kiderült, hogy hiábavaló volt az évekig tartó kivárás, nem lesz esély az egyéni gazdálkodáshoz való visszatéréshez. A három év leteltével beadhatták ugyan kilépési kérelmüket, de a tsz-ek – a felsőbb szervek hallgatóságos támogatását élvezve – különböző ürügyekre hivatkozva, törvényellenesen ugyan, megtagadták a föld kiadását.⁴³

A falusi családoknak tehát újból át kellett gondolniuk jövőbeni megélhetésüket. A gazdatársadalom döntő többsége számára tehát nem 1961-ben fejeződött be a kollektivizálás, hanem 2-3 évvel később. Érdekes módon azonban a kutatás eddig csak kevés figyelmet fordított erre a fontos társadalompszichológiai fordulóponton.

A korabeli társadalmi rétegződésvizsgálat eredményei szerint a parasztszármazásúak 41%-a maradt paraszt és fele (50,5%) vált munkássá.⁴⁴ A válaszutó elé került paraszti rétegek döntését jól tükrözik a korabeli statisztikák. Kevéssé ismert, hogy 1962–1964 között újra megugrott a mezőgazdaságból kilépők száma, és mintegy 180 ezer fő hagyta el a mezőgazdaságot.⁴⁵ Ekkor a „maga-ura

⁴² Ispán 2012: 175–179.

⁴³ „Nem engedhetjük, hogy a tagok egy része kilépjen, mert ez kaput nyitna a tagok nagyobb arányú kiáramlásának és nagyon súlyos következményekhez vezetne.” MOL M-KS-288. f. 5. cs. 263. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről. 5. napirend: Jelentés a tsz-ekből való kilépési törekvések vizsgálatáról.

⁴⁴ Valuch 2001: 108–110.

⁴⁵ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1966: 248.

paraszti” rétegből is egyre többen gondolták úgy, hogy kilépnek a tsz-ből, mert koruknál fogva még megszerezhetik az ipari nyugdíj jogosultsághoz szükséges tíz éves munkaviszonyt.⁴⁶

Ahogy már említettem, a birtokos paraszti réteg számára igen keserves volt megválni a földtől, a jószágoktól, feladni a gazdai önállóságot, s beilleszkedni egy teljesen idegen munkaszervezeti struktúrába. Ez igaz volt már a tsz-re is, de még inkább a városi munkahelyre, ahol ráadásul még a városi viselkedési forma elsajátításának nehézségeivel is meg kellett küzdeniük. Ez a fiataloknak könnyebben ment, annál nehezebben azoknak, akik még a tradicionális paraszti társadalomban nőttek fel, s arra készültek, arra nevelődtek, hogy felnőtt korukban önálló gazdaként a birtokos paraszt életformáját éljék. Számukra munkássá vagy alkalmazottá válni igen nagy kihívást és megpróbáltatást jelentett. Nem meglepő tehát, hogy az 50-es, 60-as években a mezőgazdaságból kilépők többsége, kétharmada, csak betanított, illetve segédmunkássá tudott válni, s alig egyharmada lett szakmunkássá.⁴⁷ Még rosszabb az arány azok között, akik életpályájukat mezőgazdasági fizikai munkával kezdték. Közülük már csupán minden ötödik tudott szakmunkássá emelkedni (19,2%).⁴⁸ Fontos utalni arra is, hogy a szakmunkássá válás is csak meghatározott területeken volt lehetséges.⁴⁹ Összegezve tehát elmondható, ha a szakmák szerint differenciáljuk a falusi származásúak jelenlétét az iparban, akkor igaz az az állítás, hogy minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több volt az adott szakmában a falun született munkás. Ez a tendencia összefüggésben volt azzal is, hogy a falusi származásúak között magas volt azok aránya, akik nem végeztek el a nyolc osztályt.

A falusi családok több lábra állása következtében a falusi társadalom foglalkozásszerkezete radikálisan átalakult. 1970-ben már a falusi népesség közel 45%-a munkás, 37%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, közel 15%-a szellemi foglalkozású volt, és csupán 4% körüli volt az önállóak – egyéni parasztok, kisiparosok vagy kiskereskedők – aránya.⁵⁰

A mezőgazdaságon kívüli munkavállalás az esetek túlnyomó többségében együtt járt a naponkénti vagy távolsági ingázással. 1960-ban az összes eljáró ingázó 91%-a, 1970-ben pedig 89%-a községi lakos volt. 1960-ban a községekben lakó

⁴⁶ MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1965. 5. ő. e. Az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya feljegyzése a termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet egyes kérdéseiről. (1965. január.)

⁴⁷ Kemény 1990: 12.

⁴⁸ Kemény 1990: 12.

⁴⁹ Az ilyen szakmák közös sajátossága, hogy nagy erőfeszítést, állóképességet igényeltek és/vagy rossz körülmények között (nagy hőségben, hidegben) zajló fizikai munkáról volt szó, illetve olyan szakmák jöhettek még szóba számukra, amelyek falun is megtanulhatók és gyakorolhatók voltak. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy már az 1950-es években igen magas volt a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban, az építő- és a faiparban. Ráadásul e szakmákban a képzettség elsajátításához relatíve rövid tanulási idő kellett.

⁵⁰ Az összes ipari dolgozó kétötöde, az építőiparban dolgozóknak közel a fele (45%) és a közlekedési ágban dolgozóknak is azonos aránya (45%) községekben lakott. Andorka 1979: 76–82.

ipari dolgozók 57%-a, az építőipari dolgozók 39%-a, a közlekedési dolgozók 62%-a ingázott. 1970-ben 62%, 63% és 66% volt a megfelelő arányszám.⁵¹ Az ingázók nagy többsége a férfiak közül került ki, s zömük továbbra is a legnagyobb testi erőfeszítést, ugyanakkor a legkevesebb szakképzettséget igénylő és legalacsonyabb béreket biztosító munkahelyeken helyezkedett el.

Megfigyelhető az is, hogy az 1970-es évekre az ingázók korösszetétele eltolódott az idősebb korcsoportok felé, ami arra mutat, hogy növekedett azok száma, akik az ingázást stabil életformának tekintették. Az egyre inkább vegyes foglalkozásúvá váló népesség falun maradása stabilizálta a falvak helyzetét. A falusi családok közül 1967-ben minden ötödik vegyes foglalkozású volt. A kettős foglalkozás révén valójában háromféle jövedelemforrásból élt a falusi népesség ezen csoportja. Az egyik a mezőgazdaságon kívül – az iparban, szolgáltató szektorban stb. – vállalt munka, a másik a mezőgazdasági nagyüzem, a harmadik pedig a háztáji és kiegészítő gazdaság volt. A háztáji gazdaság stabilizáló, jövedelemkiegyenlítő szerepet játszott, amit bizonyít, hogy 1960 és 1964 között a szövetkezeti jövedelem több mint fele innen került ki.⁵² Habár limitálták mind a területét, mind a háztájiban tartható állatállomány nagyságát, a jelentősége mégis abban állt, hogy a tsz-tag maga dönthette el, mit természet az adott évben, hány állatot nevel, s azt is, hogy a háztáji terményeivel mihez kezd: önellátásra fordítja, netán eladja az állami felvásárlónak, vagy a piacon értékesíti.⁵³

Így a családi bevételi források az átlagos két kereső révén valójában három forrásból tevődtek össze: egyrészt az eljáró kereső révén hazahozott bérből, illetve fizetésből, másrészt pedig a faluban, a családtagokkal együtt megtermelt kétfajta (tsz és háztáji) jövedelemből. Ezek aránya nagyban függött attól, hogy távolsági vagy napi ingázó volt-e a családfő. A vidéki ipartelepítés és a tsz-ek melléküzemági tevékenységének fejlődése révén egyre több lehetőség nyílt arra, hogy napi bejárással oldják meg az ipari munkavállalást.⁵⁴

Mivel az esetek jelentős részében az ingázás távolsága és különösen az ideje hosszú volt, emiatt az utazás a munkaidő után fennmaradó szabadidő jelentős részét felemésztette. Így az eljáró férfiak csak korlátozottan (esténként vagy hétvégén) tudtak bekapcsolódni a ház körüli munkákba és a „háztájizás”-ba. Ebből következően a falusi munkások családjában igen nagy teher hárult az asszonyokra.⁵⁵ Az asszonyok tsz-tagként ledolgoztak a közös gazdaságban évi minimum 120 munkanapot, ami biztosította a háztáji gazdasághoz való jogosultságot. A tsz-ben végzett munka azért felelt meg a falusi asszonyoknak, mert a munkaidő nem volt olyan kötött, mint egy ipari munkahelyen. Így, ha kellett, hazaszaladhattak

⁵¹ Az adatok a KSH alábbi kiadványaiból származnak: Az ipari munkavállalók ingavándorforgalma (1960 első munkanapjára); Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye; A naponta ingázók adatai.

⁵² Oros (szerk.) 1994: 273.

⁵³ Andorka – Harcsa 1982: 204–212.

⁵⁴ Germuska 2004: 155–160.

⁵⁵ Falussy 1982.

az állatokat megetetni, főzni, a gyermekeket rendben tartani. Rájuk hárult a ház körüli kert művelése, ami esetenként komoly lekötöttséget jelentett, hiszen mérete a régi kiosztású telkek esetében 400 négyszögöltől egy holdig is terjedhetett. Ráadásul a termesztett növények többsége igencsak munkaintenzív volt (például a konyhakerti növények mellett burgonya, bab, tök és kukorica). Emellett a háztájit is művelték, ami a ház körüli kerten kívüli feladatot jelentett. A háztájiban előállított terményekből az önellátáson felüli részt a tsz-en vagy a felvásárló vállalatokon keresztül értékesíthették. Ennél is jobban megérte a háztáji állattartás. Azok a családok, amelyeknél a ház körül voltak istállók, elsősorban állattenyésztésre rendezkedtek be. A háztájiból és a részes művelésből biztosítani tudták a szükséges takarmányt. Az így felnevelt állatok eladásával a családok olyan pénzösszeghez jutottak, amelyet nagyobb beruházásokra fordíthattak (például: házépítés, iskoláztatás, lakodalom-házasítás). Azok a családok, amelyek jó piachelyek (Budapest, illetve a nagyobb vidéki városok) közelében éltek, elsősorban intenzív zöldségtermesztésre rendezkedtek be, s ebből jutottak ugyancsak komoly bevételi forráshoz. Márkus István a Galga-völgyi kutatásai során 1971-ben részletesen leírta ezt a modellt:

„A felnőtt férfilakosság túlnyomó része kijár a faluból, vasutasok, beszkártosok, gyári munkások – Pesten dolgoznak. [...] Viszont az asszonyok, hangsúlyozom, itthon maradtak, és benne maradtak a parasztmunkában, amiben a zöldség meg a burgonya a domináns piaci ágazat. [...] a termelőszövetkezet tagságának a zöme ugyancsak nő, ugyanezek az asszonyok, akik a háztáji zöldségföldön is zöldségkultúrával foglalkoznak. A térszben is elvállalnak családi művelésre pár hold földet, és ott százalékos részesedéssel ugyancsak krumplit, borsót, uborkát termelnek. A terményben megkapott részt egybecsapják a maszek módon előállított saját termékkel, és ezt is, azt is Budapesten értékesítik.”⁵⁶

A fenti példa csak a jó piachelyek környékére volt jellemező, az azonban általánosságban is megállapítható, hogy a kettős foglalkozású családok anyagi helyzetének javulása rengeteg plusz munka vállalásával járt.⁵⁷ Ez azonban egyáltalán nem volt idegen számukra, ezek a több lábra álló családok tovább vitték a paraszti életforma munkacentrikusságát. A ház körüli kert és a háztáji révén megvalósított önellátás is a tradicionális paraszti értékrendből következett, hiszen faluhelyen szégyennek számított olyasmit venni a boltban, amit a családi gazdaság odahaza is elő tudott állítani. A falusi lakhely azt is jelentette, hogy továbbra is a helyi közösség értékrendje volt a meghatározó. Habár a föld mint elsődleges értékmérő kiesett, a felhalmozás-centrikusság továbbra is megmaradt, és most már elsősorban lakóházépítés formájában öltött testet. Azok a rétegek, amelyek a kollektivizálással veszítettek korábbi pozíciójukból, úgy érezték, hogy

⁵⁶ Márkus 1991: 223–224.

⁵⁷ Szuhay 1996.

egy tekintélyes családi ház építésével visszaállíthatják korábbi státusukat a helyi társadalomban. A családi összefogás, a kaláka révén ezt meg is tudták valósítani.

„A MUNKÁSOKÉ A HATALOM, A PARASZTOKÉ A JÖVEDELEM”

Az 1960-as évek végére úgy tűnt tehát, hogy azok a falusi munkások, akiknek családjában volt egy mezőgazdasági kereső is, a kezdeti hátrányos helyzetükből (hosszú utazási idő, a korábbi családi munkamegosztás felborulása stb.) egyre inkább előnyt tudtak kovácsolni. Tudomásul vették, hogy az üzemekben nem tudtak olyan jó érdekérvényesítési helyzetbe jutni, ami kihatott volna a keresetükre.⁵⁸ A második gazdaságba való bekapcsolódás révén viszont ellensúlyozni tudták a hivatalos munkahelyről, az első gazdaságból származó szerényebb jövedelmet. Ilyen módon tartóssá tettek egy olyan életformát, amely igencsak távol állt attól, amelyet a hatalom a szocialista munkásosztállyal kapcsolatban vallott.

A falusi munkásság sajátos életformája azonban nemcsak ideológiai téren okozott feszültséget. Közismert, hogy az 1960-as évek utolsó harmadában az *új gazdasági mechanizmus* hatására érzekelhetőbbé és erőteljesebbé váltak a jövedelemkülönbségek.⁵⁹ A korabeli médiában elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a szövetkezeti parasztság jövedelmei gyorsabban növekedtek, mint a munkásságé. A valós helyzet ennél jóval differenciáltabb volt, hiszen mindkét nagy társadalmi tömb erőteljes belső tagoltságot mutatott. Az viszont igaz, hogy az általunk vizsgált csoport átlagos jövedelme meghaladta mind a tsz-parasztságot, mind az ipari munkásság átlagát. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a mezőgazdasági reformintézkedések következtében a tsz-ben dolgozó családtagjuk mind a közös, mind a háztáji gazdaságból növekvő jövedelemre tett szert. Tehát ezek a családok – miközben az önellátásuk biztosított volt – növekvő mezőgazdasági jövedelemre tettek szert. Ebből a gazdaságba alig forgattak valamit vissza, tehát a jövedelmük nagyobb részét fogyasztási célú beruházásokra tudták fordítani. Tartós fogyasztási cikkekkel kezdtek vásárolni, s emellett sokan házépítésbe, felújításba kezdtek.

Ezzel párhuzamosan a városi ipari munkásság többsége csak túlórázással tudta megvásárolni a vágyott fogyasztási javakat, s bár nagy erővel folyt a tizenöt éves lakásépítési program, a lakáshoz jutás még mindig nagy problémát jelentett.⁶⁰ E csoport frusztrációja 1968 után erősödött fel igazán, amikor is szembesült az új gazdasági mechanizmussal bevezetett nyereségrészesedési rendszerrel. Míg a vezetők év végi részesedésként igen jelentős összeget, akár éves bérük 80%-át is megkaphatták, addig az egyszerű dolgozók éves bérük

⁵⁸ Ladányi 1977.

⁵⁹ MOL M-KS-288. f. 15. cs. 188. ő. e. A KSH jelentése a jövedelmi színvonal és jövedelem-szóródás alakulásáról az 1967–1969 években. (1970. július.)

⁶⁰ Valuch 2007: 144–150.

mindössze 15%-ára számíthattak nyereségként.⁶¹ Az új nyereségrészesedési rendszer rendkívül megnövelte a gazdasági vezetők és a munkások közötti anyagi egyenlőtlenséget, nem csoda tehát, ha a korabeli hangulatjelentések szerint „az üzemekben vezetőellenes hangulat alakult ki”.⁶² Egy ilyen feszültség tartós fennmaradását nem engedhette meg az MSZMP vezetése, tehát gyorsan bekövetkezett a korrekció, 1969 nyarán a vállalati vezetők nyereségét az összes jövedelmük átlag 20–25%-ában limitálták.⁶³

Az úgy a gyors kiigazítás ellenére mély nyomot hagyott a társadalomban. Azt a látszatot keltette ugyanis, hogy az MSZMP, amely kezdettől nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a munkásság képviselőjeként jelenítse meg magát, éppen arról a városon élő, többnyire szakmunkás csoportról nem tudott kellően gondoskodni, amelyet a legszilárdabb bázisának tartott.

Ebben a helyzetben részint a szakszervezetek, részint a helyi pártszervek kezdeményezésére megszorodtak a munkásosztály helyzetével foglalkozó vizsgálatok.⁶⁴ Formailag az volt a hivatkozási alap, hogy az 1958-as híres munkásosztály-vizsgálat óta eltelt tíz év, s érdemes összegezni mi valósult meg az akkori célkitűzésekből.⁶⁵ A főbb vizsgálati szempontok az alábbiak voltak. A társadalom különböző csoportjai között kialakult jövedelmi-kereseti arányok az ipari munkásság nemzeti jövedelemtermelő képességéhez igazodnak-e? Sikerült-e alacsonyan tartani a fogyasztói árakat? Sikerült-e javítani a társadalombiztosítási ellátás színvonalát? Mi a helyzet a lakásviszonyok terén?

Ezek a vizsgálatok formailag alulról jövő kezdeményezésre indultak, de utólag kiderült, hogy voltak olyan csoportok a párt és a gazdasági vezetés felső szintjein, amelyek a háttérből ösztönzőleg léptek fel. Nyers Rezső később így emlékezett vissza erre:

„Folyamatosan azt hangoztatták, hogy a munkás-életszínvonal romlik [...]. Persze voltak ilyen vélemények is, de a jelentések lényegében ezt értékelték és tüntették fel úgy, mint a többség véleményét. Ráadásul az elégedetlenséget a reform liberalizáló intézkedéseinek elutasítására transzformálták, azt sugallva, hogy a közvélemény szerint bizonyos visszaközponosítással, a piac korlátozásával javítani lehetne az életviszonyokat.”⁶⁶

A Politikai Bizottság (PB) elé végül 1970. január 13-án került összefoglaló jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról,

⁶¹ Berend T. 1988: 280–282.

⁶² Bartha 2009: 78–100; Pittaway 2005.

⁶³ Vass (szerk.) 1974: 373–375. A nyereségrészesedés, a nyereségadózás és a vállalati érdekeltségi alapok képzésének rendszerét szabályozó rendeleteket lásd: TRHGy, 1969: 277, 291, 299–300, 489–492.

⁶⁴ MOL M-KS-288. f. 21. cs. 1969. 29–34. ő. e.

⁶⁵ A témáról lásd Földes 1993: 61–63.

⁶⁶ Huszár 2004: 309.

a munkásosztály aktuális helyzetéről.⁶⁷ Érdeemes felidézni mind az előterjesztés, mind a vita néhány részletét, amelyekben a későbbiekre nézve igen fontos megállapítások hangzottak el. Elsőként azt érdemes kiemelni, hogy ekkor szakítottak az egységes munkásosztály tételével.

„A társadalom osztályszerkezetében bekövetkezett változások alapján megállapítható [...] a munkásosztályon belül jelentős a differenciálódás a növekedésből, a származás szerinti összetételből, a lakóterület szerinti elhelyezkedésből, a szakmai képzettségből, továbbá anyagi helyzetükből, politikai érettségükből, tudati színvonalukból adódóan.”

Ezt a következő adatokkal támasztották alá:

„[...] az új munkások az 1958-at követő években zömében a parasztságból, jelentős mértékben a munkások gyermekeiből és a háztartásban dolgozó nők közül, kisebb mértékben a városi kispolgárságból kerültek ki. [...] A munkások összetételére jellemző, hogy a szakmunkások többsége mintegy 60%-a – származását tekintve – munkásokból, míg a betanított és segédmunkások zöme /60–70%-a/ paraszti foglalkozásúakból kerül ki. [...] A lakóhelyet tekintve az össz fizikai munkások 27,8%-a Budapesten, 25,3%-a vidéki városokban, és 46,9%-a falun él. Az utóbbiak általában politikailag is képzetlenek [...]”⁶⁸

A falun élőkkel kapcsolatban az is elhangzott, hogy náluk az osztálytudat kialakulása még csak kezdeti fokon áll. „A családon belül is erős kötelékek kapcsolják őket elsősorban a termelőszövetkezeti parasztsághoz és kisebb mértékben a kispolgárság, értelmiség rétegeihez.”⁶⁹ Az egységes munkásosztály hiányával való szembesülés a vita során is kiemelt figyelmet kapott. Többen is megfogalmazták: szembe kell nézni azzal, hogy háromféle munkásosztály van Magyarországon: budapesti, vidéki és falusi munkásosztály. Kádár János felszólalásában magáévá téve és továbbgondolva ezt a megközelítést, azzal foglalkozott, hogy a párt miként is kezelje a munkásosztály e három kategóriáját.

„A vitában elhangzottakkal kapcsolatban egy kérdést szeretnék megemlíteni: a munkásosztály anyagi helyzetét. [...] Figyelembe kell venni, hogy kategóriák vannak, s őszintén szólva az elhatározásoknál még inkább figyelembe kell venni, akár

⁶⁷ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁶⁸ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁶⁹ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

keresetről, akár lakásról beszélünk, hiszen tulajdonképpen ez a három kategóriája a munkásosztálynak másképpen van érintve, ezért nem egyforma a hangulata sem. A munkásság 25%-a Budapesten van. Politikailag ennek van döntő szerepe. A vidéki városokban van a munkásság másik 25%-a, s ez a kategória még a kereset kérdésében is másképp van érintve. A falusi megint másképp van érintve. Fogunk még sok ilyen kérdést tárgyalni, érdemes ezt megnézni. S azt is, hogy itt volna érdemes differenciálni az intézkedésekben. A fővárosi munkásságnál, a vidéki városok munkásságánál és a falun élő munkásságnál figyelembe kell venni az eltérő helyzetet.”⁷⁰

Az 1970. január 13-i PB-ülés végül csak egy állásfoglalást fogadott el azzal, hogy a kongresszusi munkálatokba majd be kell építeni a főbb megállapításokat. A városi munkásság érdekeinek védelme címén fellépő reformellenes erők ezzel nem igazán lehettek elégedettek, ráadásul a X. pártkongresszussal kapcsolatos várakozásaik sem teljesültek. Álláspontjuk iránt Kádár csak az 1970 végén bekövetkezett lengyel válság után vált fogékonyra.⁷¹ Kádár így foglalta össze a magyar vezetés számára levonható tanulságokat:

„Szeretném kimondani – bár nem vagyok babonás – a lengyelországi események tanulságait komolyan kell venni. Akármilyen keserves, de ez ingyen segítség a mi munkánkhoz, aminek nem figyelembe vétele komoly mulasztás volna. [...] Nem azt mondom, hogy nálunk ilyen a helyzet, de a Lengyelországban történtek mondanak nekünk valamit.”⁷²

Kádár módosuló álláspontja jó hivatkozási alapot adott az úgynevezett munkásellenzék számára. Jól mutatja ezt az 1971. május 4–8. között megrendezett XXII. szakszervezeti kongresszus általános hangulata. Gáspár Sándor főtitkár a szakszervezetek társadalmi szerepét abban jelölte meg, hogy felhívják a figyelmet a szocialista társadalomban felbukkanó érdekellentétekre azért, hogy így megelőzhetővé váljon a társadalmi konfliktus. A nagyüzemi munkások helyzetével foglalkozva szavá tette:

⁷⁰ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 509. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. január 13-án tartott üléséről 1. napirend: Jelentés a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről.

⁷¹ Lengyelországban 1970 decemberében, a kormány áremelési intézkedésének bejelentését követően Gdanskban, majd más városokban is sztrájkokra és utcai megmozdulásokra került sor, melyeknek halálos áldozatai is voltak. Az események hatására személycserék következtek be: a lengyel kommunista párt első titkára, Gomulka lemondott, s a helyére Gierek került, majd az átalakított kormány árstopot és béremelést jelentett be. Az MSZMP PB több alkalommal is tárgyalta önálló napirendi pontként a lengyel helyzetet, majd KB-ülésén is volt róla szó. MOL M-KS-288. f. 5. cs. 540. ő. e. (1970. december 22.); uo. 5. cs. 542. ő. e. (1971. január 12.); uo. 4. cs. 111. ő. e. (1971. január 28.)

⁷² MOL M-KS-288. f. 5. cs. 548. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1971. március 9-i üléséről.

„Politikai érdekeink is megkövetelik, hogy a nagyüzemekben dolgozókra nagyobb figyelmet fordítsunk, jobban odafigyeljünk javaslataikra, észrevételeikre, véleményükre. Nagyüzemeink iparunk legerősebb bázisai. Az itt dolgozók jelentik munkásosztályunk gerincét, legöntudatosabb, legtapasztaltabb részét. Élet- és munkakörülményeik javítására ennek megfelelő figyelmet kell fordítanunk.”⁷³

Az 1972-es év meghozta az egyre erősödő szovjet kritikákat. 1972 februárjában a híres zavidovói találkozón Brezsnyev szovjet pártfőtitkár kitért arra is, hogy tudomása szerint Magyarországon a munkásosztály életszínvonala nem javul kellően, különösen más társadalmi csoportokhoz képest.⁷⁴ Innen már ismert a novemberi KB-ülésig vezető út.⁷⁵ Az ekkor elfogadott intézkedések – a béremelés, az 50 nagyipari üzem kiemelése – alapján úgy tűnhet, hogy a pártvezetés végre fellépett a munkásosztály védelmében. Ámde, ha mindezt közelebbről megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy a pártvezetés különbséget tett a munkásosztályon belül, s elsősorban a politikailag legmegbízhatóbbnak tartott fővárosi szakmunkásréteg pozícióit javította.⁷⁶

Ezt a különbségtételt a nyilvánosság előtt nem érzékeltették, a falusi munkásság a béremelési összegek üzemi szintű lebontása során mégis érezhette, s éreztek is vele, hogy csak mostohagyermek a pártnak. Ugyanakkor a falusi munkásságot nemcsak ezáltal érte hátrány. A reformellenes erők időközben a termelősövetkezetekben megtalálták a bűnbakot, akiket meg lehetett vádolni azzal, hogy a munkásosztály helyzete miattuk nem alakult jobban. A tsz-ek elleni támadás hamarosan kilépett az ideológia színteréről, gazdasági és adminisztratív szankciókban is megmutatkozott. A falusi munkások családjait például igen érzékenyen érintette a háztáji gazdaság megemelt adóztatása.⁷⁷

Az új gazdasági mechanizmus folytatása, illetve lefékezése kapcsán kialakult konfliktus kezelésében tehát azon csoportok kezébe került a kezdeményezés, amelyek ideológiai axiómákhoz igazodva keresték a megoldást. Ellentmondva a megelőző években formálódó pragmatikus problémakezelés gyakorlatának, az ideológia átmenetileg felülírta a józan észet. Ennek során hátrányosan különböztették meg azt a munkásréteget, a falusi munkásságot, amely nemcsak, hogy a legkevésbé szorult rá az állami gondoskodásra, hanem még hozzá is járult ahhoz, hogy a belső piacon stabil legyen az élelmiszerellátás. Ha felidézük azt a közismert ténytet, hogy a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származott a baromfi, a tojás, valamint a zöldség- és gyümölcsstermelés körülbelül 40%-a, akkor joggal merül fel a kérdés, hogy mennyiben szolgálta ez a kampány

⁷³ *Népszava* 1971. május 5. Megkezdte tanácskozását a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusa. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁴ Földes 2001: 109–112.

⁷⁵ MOL M-KS-288. f. 4. cs. 119–120. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1972. november 14–15-én tartott üléséről.

⁷⁶ MOL M-KS-288. f. 15. cs. 242. ő. e. Jelentés az ipari, építőipari munkások és művezetők központi béremeléséről, valamint a bérszabályozás részleges módosításáról. (1973. február.)

⁷⁷ Molnár 1996.

az „uralkodóhelyzetében” hangsúlyozottan megerősített városi nagyüzemi munkásság érdekeit? Majdnem egy évtizednek kellett még elteltie azonban ahhoz, hogy a pártvezetés belássa, nem kiszorítani kell a munkásokat a második gazdaságból, hanem azokat is be kell engedni, akik addig nem fértek oda.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

M-KS-276. f. 93. cs. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztályának iratai, 1954.

M-KS-288. f. 4. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1971–1972.

M-KS-288. f. 5. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága üléseiről készült jegyzőkönyvek, 1958, 1962, 1970–1971.

M-KS-288. f. 15. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Gazdaságpolitikai Bizottságának iratai, 1970, 1973.

M-KS-288. f. 21. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párt- és Tömegszervezetek Osztályának iratai, 1969.

M-KS-288. f. 28. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Mezőgazdasági Osztályának iratai, 1957, 1959, 1964–1965.

Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. Budapest, 1977.

Az ipari munkavállalók ingavándor-forgalma (1960 első munkanapjára). Budapest, 1962.

A naponta ingázók adatai. Budapest, 1980.

A parasztság jövedelme és fogyasztása 1959: *A mezőgazdasági termelés értéke 1958.* (Statisztikai Időszaki Közlemények 27.) Budapest.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1964. Budapest.

Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1966. Budapest.

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, 1963.

Népszámlálás 1949: *Az 1949. évi népszámlálás. 6. Foglalkozásstatisztikai eredmények.* Budapest, 1950.

TRHGy 1949: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1949.* II/1. kötet. Budapest, 1950.

TRHGy 1959: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1959.* Budapest, 1960.

TRHGy 1969: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1969.* Budapest, 1970.

Interjúj Sz. L.-l, 2004. július 25-én. (A szerző tulajdonában.)

Népszava 1971.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1979: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest.
- Andorka Rudolf – Harcsa István 1982: A községi népesség társadalomstatisztikai leírása. In: Vágvolgyi András (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, 179–236.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged.
- Berend T. Iván 1988: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest.
- Bóhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Budapest.
- Donáth Ferenc 1977: *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Budapest.
- Falussy Béla 1982: Az ingázás és az életmód összefüggései. *Szociológia* (11.) 4. 535–558.
- Farkas Gyöngyi 2010: *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektívizálás ellen*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet* (5.) 18–19. 57–73.
- Földes György 2001: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest, 103–113.
- Germuska Pál 2004: *Indusztria büvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Huszár Tibor 2004: *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Budapest.
- Ispán Ágota 2012: „Én szerintem megkóstoltam mind a kettőt.” A foglalkozás átértékelődése Leninváros környéki falvakban. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 169–180.
- Kemény István 1990: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok*. Budapest, 7–20.
- Ladányi János 1977: Községekben élő munkások. *Szociológia* (6.) 1. 28–41.
- Lampland, Martha 1995: *The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago – London.
- Magyar Bálint 1988: *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia*. I–III. kötet. Budapest.
- Márkus István 1991: Gernelyapáti magnószalagok. Az utóparasztság arcképéhez. In: Uő.: *Az ismeretlen főszereplő. Tanulmányok*. Budapest, 222–241.
- Molnár József 1996: „A” háztáji. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 631–643.
- Nagy József 2009: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Budapest.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961*. Budapest.
- Orosz Iván (szerk.) 1994: *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Adatgyűjtemény*. Budapest.

- Ö. Kovács József 2011: *A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar–német összehasonlításban.* (MTA doktori értekezés.) Budapest.
- Papp István 2010: Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században.* Budapest, 248–292.
- Pápai Béla 1968: A gazdasággal rendelkező kétlaki keresők számbavétele. In: Huszár István – Dányi Dezső – Gyulai Ferenc (szerk.): *A magyar hivatalos statisztika történetéből: az 5. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés előadásai és korreferátumai.* Budapest, 106–111.
- Pittaway, Mark 2005: Accommodation and the Limits of Economic Reform: Industrial Workers during the Making and Unmaking of Kádár's Hungary. In: Hübner, Peter – Klessmann, Christoph – Tenfelde, Klaus (eds.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und Soziale Wirklichkeit.* (Zeithistorische studien 31.) Köln, 453–471.
- Rákosi Mátyás 1951: *A békéért és a szocializmus építéséért.* Budapest.
- Sipos Levente 2006: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapest, 443–458.
- Swain, Nigel 1985: *Collective farms which work?* Cambridge.
- Szakács Sándor 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest, 285–343.
- Szuhay Péter 1996: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 705–720.
- Vass Henrik (szerk.) 1974: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1967–1970.* Budapest.
- Valuch Tibor 1988: *Rekviem a parasztságért.* Debrecen.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest.
- Valuch Tibor 2007: *Magyar hétköznapiak. A mindennapi élet változásának néhány jellegzetessége Magyarországon a szocialista korszakban.* (MTA doktori értekezés.) Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2006: A falusi társadalom feszültségócai az 1950-es évek közepén. *Múltunk* (51.) 4. 223–239.
- Varga Zsuzsanna 2009a: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 463–474.
- Varga Zsuzsanna 2009b: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 1–27.
- Závada Pál 1991: *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956.* Budapest.